

УДК: 316.443

С.Оксамитна,
доктор соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті викладено результати дослідження динаміки соціально-класової самоідентифікації дорослого зайнятого населення України. Виявлено, що від початку 2000-х років відбулися суттєві зміни класової самоідентифікації, якщо аналізувати відповіді респондентів на відкрите запитання. Зафіксовано суттєве зростання самоідентифікації з середнім класом, скорочення кількості працюючих дорослих, які вважають себе робітничим класом, а також збільшення категорії бідних і злиднених.

В статье изложены результаты исследования динамики социально-классовой самоидентификации взрослого занятого населения Украины. Установлено, что с начала 2000-х годов произошли существенные изменения классовой самоидентификации, если анализировать ответы респондентов на открытый вопрос. Зафиксировано существенное увеличение самоидентификации со средним классом, сокращение количества работающих взрослых, относящих себя к рабочему классу, а также увеличение категории бедных и нищих.

The paper presents results of the research related to the dynamics in social and class self-identification the adult employed population of Ukraine. It is found that since the beginning of the 2000s significant changes in the class self-identification have been occurring (if we analyze the respondents' answers to the open-ended question). Significant increase in number of employed adults who identify themselves with middle class, decrease in number of those who define themselves as a working class and increase in the number of those who refer themselves to the poor and pauper category have been fixed.

Ключові слова: соціально-класова самоідентифікація, середній клас, робітничий клас.

Ключевые слова: социально-классовая самоидентификация, средний класс, рабочий класс.

Keywords: social and class self-identification, middle class, working class.

У межах сучасного класового і стратифікаційного аналізу доволі часто застосовується суб'єктивний підхід до визначення соціально-класової належності дорослих чоловіків і жінок. Респондентам пропонується самим визначити своє місце на сходинках (драбині) соціальної ієрархії або вказати, до якого класу чи страти вони належать. В останньому випадку респондентам зазвичай пропонується закритий перелік альтернатив, який містить невелику кількість назв класів/страт. У більшості випадків дослідники використовують градаційну модель класової належності з типовим переліком класів, як-то вищий, середній, нижчий та/або робітничий. Починаючи з 2000-х років, застосування такого підходу давало доволі типові результати, коли не менше половини респондентів визначали свою класову належність, як узагальнений середній клас (вищий середній, середній, нижчий середній разом). Один з таких типових прикладів – класова самоідентифікація дорослого населення України за даними міжнародного дослідження ISSP 2009 р. (International Social Survey Programme: Social Inequality IV). Відповідаючи на закрите запитання щодо класової належності, респонденти визначили її як: вищий клас — 0,2%, середній клас (вищий середній клас, середній клас, нижній середній клас разом) — 51%, робітничий клас — 38%, нижчий клас — 9%.

Ще на початку 2000-х років з'ясувалося, що існують суттєві відмінності між тим, як респонденти визначають свою класову належність, коли їм пропонується відповісти на закрите запитання під час опитування, та коли їх просять самостійно назвати соціальний клас чи верству, до яких вони вважають себе належними. За даними дослідження Інституту соціології НАН України 2000 р., відпові-

даючи на відкрите запитання щодо класової належності, респонденти послуговувалися значно більшим переліком найменувань класів і верств, що містив назви як притаманних радянському періоду соціально-класових спільнот, так і нововведені протягом пострадянського періоду назви класів, типових для розвинених західних суспільств, зокрема вищого, середнього та нижчого [1]. Проте лише 16% зайнятого дорослого населення у 2000 р. визначили свою класову належність як “середній клас”. Удвічі частіше зайняті чоловіки і жінки зараховували себе до робітничого класу (34%). Окрім того, респонденти вказували на належність до таких класів/верств, як службовці (11%), інтелігенція (8%), селяни (7%), підприємці (3%), керівники/менеджери (1%). Доволі несподіваним виявилось, що кожен дев’ятий зайнятий дорослий (11%) вважає себе належним до нижчого класу, хоча така назва не мала ані радянського коріння, ані поширеного вжитку протягом першого десятиліття незалежності.

Як же змінилася соціально-класова самоідентифікація дорослого населення упродовж другого десятиліття розбудови капіталізму в Україні? Спробуємо відповісти на це питання, порівнявши, викладені вище результати з одержаними наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. Репрезентативне опитування проводилося Київським міжнародним інститутом соціології. Як і у попередньому дослідженні, респондентів просили відповісти на відкрите запитання, до якого соціального класу або пропарку вони б себе віднесли. Загалом ми одержали 3338 відповідей. Проте нас цікавили відповіді насамперед тих чоловіків і жінок, які на момент опитування були зайнятими, оскільки класову належність індивідів у соціології прийнято визначати за їхньою професійною чи загальною трудовою зайнятістю. З усіх респондентів 1734 вказали основний рід занять (окрім пенсіонерів, домогосподарок, безробітних, студентів тощо), серед яких 1448 визначили власну класову належність. У таблиці наведений розподіл відповідей зайнятих чоловіків і жінок щодо класової належності у 2000 та 2014 рр.

Таблиця

Динаміка соціально-класової належності, 2000–2014 рр.

<i>Клас / верства</i>	<i>Серед зайнятих на момент опитування, %</i>	
	<i>2000.</i>	<i>2014</i>
Середній клас	16	43
Робітничий клас	34	24
Нижчий клас	11	9
Інтелігенція	8	8
Бідні/злиденні	—	5
Службовці	11	4
Селяни	7	2
Підприємці	3	2
Керівники (менеджери, управлінці)	1	—
Вищий/вищий середній клас	1	1
Ні до якого класу/Важко відповісти	8	2

Порівнюючи результати двох досліджень, можемо виявити такі основні тенденції динаміки соціально-класової ідентифікації протягом останніх 14 років.

По-перше, домінуюча на початку 2000-х років умовно “радянська” схема самоідентифікації, коли близько 60% зайнятих дорослих зараховували себе до типових для радянського періоду класів/прошарків (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція), поступається пострадянській/прозахідній суб’єктивній стратифікації, зосередженій навколо середнього класу.

По-друге, спостерігається суттєве, майже трикратне зростання самоідентифікації респондентів із середнім класом/прошарком від 16% до 43%.

Самоідентифікація зайнятого населення країни з середнім класом за відповідями на відкрите запитання кількісно наближається до відповідних показників самоідентифікації як відповідей на різні типи закритих запитань з наперед визначеними альтернативами за градаційною схемою класів.

По-третє, спостерігається суттєве зменшення класової самоідентифікації з робітничим класом (від 34% до 24%),

службовцями (від 11% до 4%) та селянами (від 7% до 2%). Як бачимо, у 2014 р. лише чверть зайнятих дорослих ідентифікувала себе з робітничим класом, хоча на початку 2000-х років таких була третина. Очевидно, це результат як реального скорочення промислового виробництва, так і остаточного відходу у минуле радянської ідеології та суттєвого звуження ролі й впливу КПУ в українському суспільстві, а також не появи потужних, впливових некомуністичних лівих політичних сил, здатних підтримувати і впливати на класову самоідентифікацію робітників.

По-четверте, у словнику соціальної самоідентифікації для масового вжитку з'явилася категорія бідних/злидених, до якої вже віднесли себе 5% чоловіків і жінок. Йдеться саме про зайняте населення, тобто тих, хто на момент опитування мав роботу. Загалом же серед усіх опитаних 9% вважають себе належними до вказаної категорії.

Аналізуючи та узагальнюючи відповіді респондентів щодо соціально-класової належності, автори дійшли висновку, що поняття “середній” вживається одночасно в межах щонайменше двох класифікаційних схем, а саме:

- вищий – середній – нижчий (нижче середнього) клас або вище середнього – середній – низький клас;
- багатий – середняк – бідний або не багаті, середні (не бідні) – бідні.

Окрім вже звичного самонайменування “середній клас”, респонденти доволі часто послуговувалися найменуванням “середняки”, хоча така назва соціального прошарку залишилася у досить далекому історичному минулому першої половини ХХ ст. Відомі з нашої історії “середняки” – це не багаті, але й не бідні селяни, які не експлуатують чужу працю, не користуються жодним чином плодами чужої праці, а працюють самі, живуть власною працею, не зазнаючи експлуатації. Схоже, що сучасні переважно урбанізовані українці згадали і використали історичне найменування селян-середняків першої половини минулого століття.

Цілком можливо, що подвійне тлумачення “середнього” відбивається відповідно у двох варіантах тлумачення нена-

Розділ другий

**Рисунок. Мапа класово-прошаркової самоідентифікації
зайнятих чоловіків і жінок**

лежності до середнього класу, тобто розташування нижче середніх: нижчий клас і бідні/злиденні. Зайняті дорослі майже однаково схильні ідентифікувати себе як належних до нижчого класу, так і до бідних. Незайняті дорослі значно частіше зараховують себе до бідних, аніж до нижчого класу.

Третя вісь соціального поділу, на нашу думку, зберігається як типова для радянського періоду, хоча й значно менш поширена: робітники – селяни – службовці – інтелігенція, тобто за соціально-професійними характеристиками заняття. Сюди ж, як відособлене утворення пострадянської доби, можемо віднести самоідентифікацію з верствою підприємців.

Отже, на нашу думку, виокремлюють три основні смислові площини соціально-класової самоідентифікації зайнятого населення: а) за місцем в ієрархічному розташуванні класів/прошарків; б) за шкалою багаті – середні (середняки) – бідні; в) за статусом зайнятості (рис.).

Важливими чинниками класової самоідентифікації зайнятого населення залишаються такі, як ґендерна належність, вік, рівень освіти, місце проживання. Зокрема, до середнього класу статистично значуще частіше зараховують себе жінки порівняно з чоловіками (відповідно 48% і 39%), так само, як і до інтелігенції (жінки – 11%, чоловіки – 6%). Натомість майже третина зайнятих чоловіків (30%) ідентифікували себе як належних до робітничого класу, на відміну від жінок (17%). Ґендерна належність респондентів ніяким чином не відбивається на самоідентифікації з бідними/злидненими та нижчим класом.

Спостерігається вже раніше виявлена тенденція [2], коли значною є вікова диференціація індивідів, схильних ідентифікувати себе з середнім класом: молодші категорії респондентів (18–29, 30–39, 40–49 років) статистично значуще частіше відносять себе до середнього класу, аніж старші чоловіки і жінки. Найбільшою мірою це стосується зайнятих респондентів 30–39 років.

Чим вищий рівень освіти респондентів, тим частіше спостерігається самоідентифікація з середнім класом, і тим рідше з класом робітничим. Серед володарів дипломів про вищу освіту лише 8% вважають себе представниками робітничого класу, натомість 18% називають себе інтелігенцією, а половина (50%) самоідентифікуються з середнім класом.

Серед десятка наведених класових категорій відмінність між містянами і селянами спостерігається лише у трьох випадках. Зрозуміло, що сільське населення статистично частіше називає себе селянами, проте така частка становить лише 7%. Натомість 29% серед зайнятого сільського населення вважають себе робітничим класом (серед містян – 23%), а 35% ідентифікують себе з середнім класом чи середняками. Мешканці міст вважають себе середнім класом статистично значуще частіше – 45%.

Таким чином, від початку 2000-х років спостерігається суттєва динаміка соціально-класової самоідентифікації серед зайнятого населення країни. За умови відсутності на-

перед визначених і пропонованих під час опитування найменувань класової належності понад 40% зайнятих чоловіків і жінок вважають себе представниками узагальненого середнього класу, що може сприйматися як позитивна соціальна тенденція, зважаючи на приписувані середньому класу позитивні якості та стабілізуючу політичну і економічну роль. Проте до однозначно негативних тенденцій можна віднести усталеність самоідентифікації з нижчим класом, а також появу серед зайнятих достатньо великої категорії тих, хто вважає себе бідними і злидненими.

Література

1. Оксамитна С. М. Класова самоідентифікація населення України / С.М.Оксамитна, С.С.Бродська // Наукові записки НаУКМА. – 2001. – Т. 19 : Соціологічні науки. – С. 44–50.
2. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О.В.Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С.Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.